УДК 115

Івонна Фьорстер
доктор філософії, професорка,
Інститут теорії культури та мистецтв, Університет Лойфана (м. Люнебург, ФРН)

ЩО ТАКЕ ЧАС? СУЧАСНІ ФІЛОСОФСЬКІ РОЗДУМИ

Час – є одним із найважливіших філософських понять з епохи Античності [1]. Це поняття стосується перш за все питань, котрі пов'язані зі способом буття часу: Чи є час реальним? Чи є час самостійним, або ж лише відображенням вічності? Чи є дійсним те, що змінюється в часі, тобто минає в часі? Час та буття – взаємопов'язані між собою поняття, відношення між котрими роз'яснювали буквально час від часу та досить детально різними способами.

Однак, ще й зараз важко пояснити те, що ж саме мається на увазі, коли ми говоримо про реальність часу. Її неможливо охопити за допомогою почуттів, хоча досвід часу є одним із самих основоположних досвідів. Кінець-кінцем, ми спів-сприймаємо цю реальність у кожному окремому, конкретному досвіді. Час не обов'язково проникає до фокусу нашої уваги, як наприклад, під час нудьги, або під час напруженого очікування певного випадку, аби стати предметом досвіду. Час ми пізнаємо також, якщо він не тематизований, лише завдяки послідовності та часовій протяжності будь-якого досвіду. Однак, оскільки час не є заданим у чуттєвому відношенні, він, як здається на перший погляд, не може бути реальним. Саме тому, більшість теорій часу виходить із суб'єктивності часу. Наприклад, німецький філософ Іммануїл Кант констатує емпіричну реальність часу для суб'єкта, котрий сприймає його, а також його трансцендентальну ідеальність, тобто його небуття за межами суб'єкту пізнання.

Однак час також описується як предмет досвіду, наприклад, іншим відомим німецьким філософом Едмундом Гуссерлем (Edmund Husserl). Однак, що ж це означає: пізнавати щось, що не є реальним? Аби дати відповідь на це питання, необхідно розглядати

досвід часу та онтологію часу у взаємозв'язку. Саме цей взаємозв'язок і є ключовим пунктом розуміння часу у моїй теорії, хоча може він і буде заважати їй, як то було вже на протязі всього розвитку філософії.

Отож подивимося у тематичному відношенні на основні моменти теорій часу 20-го сторіччя. Тут домінують дві традиції філософії часу – феноменологія та аналітична теорія. Їх будемо порівнювати, а потім розглядати, виходячи з основ актуальних науково-природничих концепцій часу. Феноменологічна теорія часу пов'язана з працями Едмунда Гуссерля, аналітична філософія часу бере свій початок у працях МакТежерта (J.M.E. McTaggart). У феноменологічній традиції на передньому плані стоїть аналіз свідомості часу та досвіду часу, натомість в аналітичних дискусіях – онтологія часу. Обидві традиції імпліцитно чи експліцитно тематизують наступне питання: Чи є час конструкцією суб'єкта, або ж – чи має час все ж таки об'єктивну реальність? Однак аналізи досвіду часу та питання стосовно його способу буття все ж таки безпосередньо протистоять одне іншому.

Подібним чином розглядається час і у теоріях природничих наук. Сучасні концепції свідомості виходять щонайменше з двох різних порядків часу, відношення між якими залишається невиясненим. Тут, по-перше, слід назвати часові якості нейрональних процесів, котрі досліджуються науковими способами (наприклад, способами зображень), по-друге, часовий порядок свідомого переживання, котрий є досяжним лише з перспективи першої особи.

Ми (авторка даної статті) дотримуємося не-дуалістичного та не-редукційного підходу. Тобто, час необхідно охопити на основі відношення суб'єкту та об'єкту, й при цьому не зводити (редукувати) його до лише однієї, або іншої сторони. У якості основи цих роздумів пропонуємо реконструкцію фрагментарної теорії часу французького мислителя Моріса Мерло-Понті (Maurice Merleau-Ponty) із його праці «Видиме та невидиме» (1964). Ця праця має особливе значення ще й тому, що там феноменологічна теорія обґрунтовується онтологічно. Саме це й відбувається тут з поняттям часу: Феноменологія досвіду часу та проблема реальності часу повинні бути зведені в одні понятійні рамки.

Отож, наша позиція полягає в досягненні двох цілей. З одного боку необхідно показати взаємодію обох великих шкіл сучасних філософських теорій часу та позицій природничих наук щодо часу, й при цьому не ретушувати відмінності між ними. З іншого боку, результатом такої взаємодії стане концепція часу на основі згаданої теорії Моріса Мерло-Понті. Ця теорія часу повинна бути в змозі сприймати елементи обох традицій й одночасно подолати ту проблему, котра їх розмежовує: дуалізм суб'єкту / об'єкту. Ця форма дуалізму, котра здебільшого полягає в однобокості позиції, є характерною для багатьох сучасних концепцій часу. У більшості випадків такий дуалізм вирішується у напрямку суб'єктивності. Й при цьому аргументують так, що буцім то час існує як дещо у суб'єктивному переживанні й немає об'єктивної реальності. Така фігура мислення, зокрема, у творах МакТежерта (J.M.E. McTaggart), призводить до тези ірреальності стосовно часу.

Вказана онтологічна теза проглядається в обох названих традиціях. Феноменологія у сенсі вчення Едмунда Гуссерля дотримується ідеалістичної концепції часу. Це означає, що всі форми часу (чи то час під час певного досвіду, чи то час на годиннику, або історичний час) визначаються свідомістю. МакТежерт як представник аналітичної традиції логічним шляхом надав доказ ірреальності часу, хоча він спробував довести реальність часу у досвіді. Такі концепції та аргументації базуються на тій передумові, що час, котрий, розвивається у модальному та досвідному відношенні, є онтологічною первинною формою.

Дуалістичний характер мислення про час особливо чітко проявляється в понятійному протиставленні аналітичного походження: Завжди подаються два описи часу: перший опис, котрий ґрунтується на минулому, теперішньому та майбутньому (суб'єктивний досвід переживання часу), та другий опис, котрий подає послідовність подій в часі на основі відношення раніше / пізніше, котре не залежить від суб'єкта. Перший опис позначають як серія А, другий опис – як серія Б. Серія А потребує суб'єкта, оскільки лише з його перспективи щось може бути в теперішньому, або минулому часі. Напроти, серія Б – не пов'язана с перспективою суб'єкта.

У цьому випадку можна говорити про дуалістичну вихідну ситуацію, котра вирішується завдяки редукціоністській фігурі, оскільки в дискусії стосовно такого розуміння часу здебільшого приходять до судження стосовно того, що ж є онтологічно вирішальним в обох описах, а що має лише похідний характер, й тим самим – може бути зведене до іншого. Обидві сторони завжди перебувають у певному відношенні, котре можна назвати одностороннім відношенням залежності.

У своїх способах підходу до проблеми аналітична теорія часу та феноменологічна теорія часу відрізняються фундаментально одна від одної. У першому випадку мова йде про логічний аналіз мови, а в останньому випадку – про опис та конституційний аналіз досвіду часу. Обидві теорії борються зі специфічними апоріями (протиріччями). У філософії часу можна знайти дуже мало позицій, котрі намагаються вирішити ці проблеми й при цьому посилаються на обидві філософські традиції. Мабуть першу й дуже цікаву таку спробу представив швейцарський філософ Петер Бірі (Peter Bieri) у своїй дисертації «Час та досвід часу. Експозиція однієї проблемної сфери» (1971), яку було надруковано роком пізніше [2]. Тут протиставляються позиції МакТежерта та Гуссерля з точки зору взаємозв'язку суб'єктивного та об'єктивного часу. Ми (авторка даної статті) поділяємо в основному результати цього дослідження, однак крім цього ми додаємо до них результати природничих наук та, завдяки окремим аспектам теорії Моріса Мерло-Понті, відкриваємо більш ширшу перспективу погляду на час.

Сучасна філософія часу вбачає великі виклики збоку природничих наук. Якщо на початку 20-го століття теорія відносності докладала зусиль, щоби розтворити час у просторі, то зараз, на початку 21-го сторіччя, перш за все, нейронауки (англ. Neuroscience, нім. Neurowissenschaften) та еволюційна теорія не лише роблять виклик філософії часу, але й самі отримують дивіденди від такої концептуалізації.

Подібну позицію щодо дослідження філософії часу спостерігаємо у праці «Осягнення часу у часі» (1998) відомого сучасного німецького фахівця Майка Зандботе (Mike Sandbothe). Перш за все, там розглядається взаємозв'язок фізики з філософськими теоріями часу [3]. В якості головних авторів, на котрих посилається цей дослідник, виступають бельгійський вчений Ілля Пригожин (Ilya Prigogine) та німецький філософ Мартін

Гайдеггер (Martin Heidegger), особливо праця останнього «Буття та час». Однак, у фокусі роздумів Майка Зандботе перебувають не дуалізм та онтологія часу, а специфіка сучасного мислення часу, котра розуміється ним як «осягнення часу у часі», тобто як динамізація визначень часу.

Із реконструйованих в історико-філософському сенсі напружених відносин між універсалізацією (зокрема, абсолютний час Ісаака Ньютона) та релятивізацією (теза Іммануїла Канта, що час не має реальності, котра не залежить від суб'єкту) в Новий час було напрацьоване рефлексивне поняття часу, котре осягнене в часі, що, на думку Майка Зандботе, має свій аналог у фізиці. Метою цієї аргументації є виступ на користь прагматично динамізованого розуміння часу: Не пошук сутності часу повинен стати ціллю філософських визначень, а розуміння часу як «випадкової форми виконання людських проектів життя» [3, 131].

Названа позиція Майка Зандботе виступає проти універсалізації поняття часу та за плюралізм визначень і розумінь часу. Тим самим її автор аргументує не на користь довільності поняття, а виступає за можливість чинності без претензії на універсальність. Цей прагматичний акцент точки зору на багатоманітності (плюральності) та історичній змінюваності поняття часу є головним внеском до сучасної філософії часу. Однак, залишається ще один філософський виклик – необхідність дослідити онтологічний статус часу, й при цьому не опредметнити його. Визначення часу в якості випадкової форми людського діяння здається недостатнім, оскільки воно не може приймати до уваги «неповернення назад» часу у проживанні людини.

Саме тому наша позиція наголошує на головній якості сучасної філософії часу, котра полягає не в «осягненні часу у часі», а виставляє у якості проблеми дуалістичне вихідне положення та тенденцію до редукціонізму у сучасних теоріях часу, котра витікає з першого. Саме на основі цього розпадаються онтологія та аналіз свідомості часу. В якості мети даної аргументації виступає систематична інтеграція обох названих сфер.

Література:

1. Foerster-Beuthan Yvonne, Zeiterfahrung und Ontologie. Perspektiven moderner Zeitphilosophie. – Muenchen : Wilhelm Fink Verlag, 2012. – 209 S.

2. Bieri Peter, Zeit und Zeiterfahrung. Exposition eines Problembereichs. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1972. – 235 S.

3. Sandbothe Mike, Die Verzeitlichung der Zeit. Grundtendenzen der modernen Zeitdebatte in Philosophie und Wissenschaft. – Darmstadt: Wiss. Buchges., 1998. – VIII, 150 S.

Переклав з німецької мови Володимир Абашнік